

Research Paper

Analytical Criticism of Habbannakah al-Midani's View on Dating the Exception Verses of Surah al-Muzzammil

Soheila Jalali Kondori¹ , Zeinab Azadbakhti^{*2}

¹ Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Al-Zahra University, Tehran, Iran

² Ph.D. student in Quran and Hadith Sciences, Al-Zahra University (S), Tehran

10.22080/qhs.2025.5866

Received:

June 26, 2025

Accepted:

September 6, 2025

Available online:

September 10, 2025

Extended Abstract

1. Introduction

Exception verses are called Meccan verses in Madani surahs and Madani verses in Meccan surahs. One of the most important interpretations of revelation that specifically addresses the issue of dating the Quran is the commentary Ma'arij al-Tafqar wa al-Ta'qaq al-Tad'bur by Habbankah, which, in the contemporary era, has interpreted the Quran from a historical perspective and based on the date of revelation, and believes that there are verses of exceptions in 32 Meccan surahs and 3 Medinan surahs. However, a comparative examination of Habankeh's list of exception verses and her proposed table of the order

of revelation clearly indicates a methodological inconsistency. This inconsistency is manifested in the fact that he classifies a number of verses of the Meccan surah in a descending civil order table, but does not specify this distinction in the text of the surah's commentary; also, in some cases, sufficient interpretive evidence is not provided to support this position during the commentary. Habbannaka believes that Surah Al-Muzammil is not purely Meccan, and that its verses 10, 11, and 20 are Medinan and were subsequently added to the Surah. The following study, with an analytical-critical approach and a deep understanding of the interpretation of the stages of reflection and the details of contemplation, first explains the principles and

*Corresponding Author: Zeinab Azadbakhti

Address: Al-Zahra University (S), Tehran

Email: z.azadbakhti20@gmail.com

interpretative method of Habbannaka Al-Maydani regarding the exceptions of the Meccan Surah based on the order of revelation. In the following, this research will be devoted to a critical and meticulous evaluation of her view on the exceptions of the Quranic surahs, especially verses 10, 11, and 20 of Surah Al-Muzzammil.

2. Methods

The present study is qualitative and based on a descriptive-analytical approach. The data collection method is documentary (library). This includes a comprehensive study and review of written sources, specialized texts, and documents related to the research topic. The data collection technique was used to record, extract, and classify the required data. In the final stage, the collected data were analyzed, critically reviewed, and thoroughly evaluated.

3. Results

A critical analysis of Habankeh's view that verses 10, 11, and 20 of the Meccan Surah Al-Muzammil are Madani shows that this view is influenced by five axes: lack of attention to literary subtleties, ignoring content coherence, lack of attention to context, the existence of contradictions, and lack of accuracy in criticizing narrations in terms of historical reports.

In contrast, an examination of the textual evidence – including the surah's context and the correlation of its verses, along with the use of other interpretive sources – confirms the unity and structural integrity of Surah Al-Muzzammil. This evidence strongly suggests that the revelation of the verses in question (10, 11, and 20) occurred simultaneously with the rest of the surah and during the Meccan period. Therefore, Habbannaka's claim that the exceptions in Surah Al-Muzzammil are civil in nature is

not acceptable on structural and historical grounds.

4. Conclusion

Habbannaka considers some surahs to be completely Meccan, but in his table of the order of revelation, he presents a contrary view. Despite his emphasis on the complete Meccan nature of some surahs in the commentary (such as Surah Al-Mursalat), the table of the order of revelation presented by him classifies verse 48 of this same surah as Madani, which confirms a kind of internal contradiction in his classification system.

Habbannaka considers it wise to include a number of Meccan verses in a Medinan surah and Medinan verses in a Meccan surah, and believes that the wisdom of this is the intellectual-thematic and educational requirement. At that time, to account for the audience at the time of revelation when conveying religious rulings, or to provide teachings and educate a group of early believers and Muslims, it was sometimes necessary to delay the revelation of some verses until the Medinan period.

Textual studies show that Habbannaka's claim that verses 10, 11, and 20 of Surah Al-Muzzammil are Madani and exceptional cannot be accepted. The evidence in the context of verses 9, 10, and 11 indicates a deep content coherence between them. To support his view regarding the exceptions in Surah Muzzammil, Habbannaka has cited narrations that are inconsistent with historical reports and reliable rational and narrational criteria, and it seems that Habbannaka has introduced his personal taste into the interpretation and existence of the exception verses in Surah Muzzammil.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

The responsibility for this article rests with the two research authors.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

References

Holy Qur'an

- Ibn Ashur, Muhammad ibn Tahir, (1420), Al-Tahrir wa al-Tanvir, Beirut: Al-Arabi History Institute.
- Ibn Kathir of Damascus, Ismail ibn Amr, (1419), Tafsir al-Quran al-Azeem, Beirut: Dar al-Kutb al-Ilmiyah.
- Habbankah al-Midani, Abd al-Rahman Hassan, (1420), Ma'arij al-Tafqar wa ta'aqun al-Tadbu'r, Damascus: Dar al-Qalam, first edition.
- Habbankah al-Midani, Abd al-Rahman al-Hasan, (1425), Rules of Perfect Reflection on the Book of Allah Al-mighty, 3rd edition, Damascus: Dar al-Qalam.
- Khomehgar, Muhammad, (1393), Structural Interpretation of the Holy Quran, Qom: Ayah al-Nur.

Acknowledgments

Thanks to the editor and journal staff, for their efforts in bringing the article to fruition.

- Tabatabaei, Muhammad Hussein, (1417), Al-Mizan fi Tafsir al-Quran, Qom: Islamic Publications Office
- Tabarsi, Fazl bin Hasan, (1372), Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Tehran: Nasser Khosrow.
- Tabari, Muhammad bin Jarir, (1412), Jame al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Beirut: Dar al-Marafa.
- Makki, Majd, (1425), the description of the book of Ma'araj al-Tafkar wa Minaqat al-Tadbar by Allamah Abd al-Rahman Habannake Al-Midani, Damascus, Dar al-Qalam.
- Marafet, Mohammad Hadi, (1415), Al-Tamhid fi Ulum al-Qur'an, Qom: Al-Nashar al-Islami Institute.

علمی

نقد تحلیلی دیدگاه حَبَّکَهِ المیدانی در تاریخ‌گذاری آیات مستثنیات سورۀ مزمل

سهیلا جلالی^۱ ID، زینب آزادبختی^۲ ID

^۱ عضو هیات علمی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران
^۲ گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

doi 10.22080/qhs.2025.5866

چکیده

آیات مستثنیات به آیات مکی در سوره‌های مدنی و آیات مدنی در سوره‌های مکی گفته می‌شود. نخستین بار برخی صحابه پيامبر اکرم(ص) از جمله ابن‌عباس به وجود آیات مدنی در سوره‌های مکی و آیات مکی در سوره‌های مدنی اشاره کردند. تصریح بر برخی از این آیات در تفسیر تابعان نیز دیده می‌شود. حَبَّکَهِ المیدانی از مفسران معاصر اهل سنت است که به سبک تنزیلی تفسیر معارج التفکر و دقائق التدبّر را به رشته تحریر درآورده و معتقد است که در ۳۲ سورۀ مکی و ۳ سورۀ مدنی، آیات مستثنیات وجود دارد. او اقتضای حکمت الهی و حال مخاطب را دلیل اصلی وجود مستثنیات می‌شمارد. این مقاله از نوع کیفی و روش گردآوری اطلاعات، به صورت کتابخانه‌ای است که با نگاه انتقادی مورد تجزیه و تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دیدگاه حَبَّکَهِ در خصوص مدنی‌بودن آیات ۱۰، ۱۱ و ۲۰ سورۀ مکی مزمل، متأثر از پنج محور کم‌توجهی به ظرافت‌های ادبی، نادیده گرفتن انسجام محتوایی، کم‌توجهی به سیاق، وجود تناقض و کم‌دقتی در نقد روایات از حیث گزارش‌های تاریخی است. در مقابل سیاق درون‌متنی سوره، تناسب آیات و بهره‌گیری از دیگر تفاسیر نشان می‌دهد سوره یکپارچه و نزول این آیات با آیات پیشین و پسین در دوران مکی بوده و ادعای حَبَّکَهِ در رابطه با آیات مستثنیات سورۀ مزمل صحیح نیست.

تاریخ دریافت:

۵ تیر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۵ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۹ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

آیات مستثنیات؛ حَبَّکَهِ
 المیدانی؛ سورۀ مزمل، سیاق

* نویسنده مسئول: سهیلا جلالی

آدرس: دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

ایمیل: z.azadbakhti20@gmail.com

۱ مقدمه

یکی از باورهای رایج در بین علمای اسلامی، اعتقاد به وجود آیات مستثنیات است. مستثنیات در اصطلاح به آیات مدنی در سور مکی و آیات مکی در سور مدنی گفته می‌شود (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۷۴؛ معرفت، ۱۴۱۵ق، ص ۱۶۸). صحابه و تابعان به تشخیص این آیات اهتمام داشته‌اند. ابن عباس (م ۶۷ق) بر تعیین مستثنیات در قالب شناخت آیات مدنی در سوره‌های مکی و آیات مکی در سوره‌های مدنی توجه داشته و در زمینه سوره‌های مکی و مدنی روایتی نقل کرده که برای نخستین بار ابوجعفر نحاس (م ۳۳۸ق) آن را گزارش کرده است (نحاس، ۱۴۱۲ق، ص ۱۶۷؛ سیوطی، ۱۳۸۹ش، ج ۲، ص ۲۰). در میان تابعین از باورمندان به این نظریه، مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰ق) است. او در تفسیر خود براساس تعدادی از روایات منقول از ابن عباس و عایشه، تعدادی از سوره‌های مکی را شامل آیات مدنی و برخی از سوره‌های مدنی را شامل آیات مکی می‌داند. ابوالقاسم نیشابوری (م ۴۰۶ق) هم از دیگر معتقدان به این رأی است که دانش آیات مدنی در سوره‌های مکی و به‌عکس را از اجزای برجسته علوم قرآن دانسته است (سیوطی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۹). همچنین عقیده ابوالحسن بن الحضر (م ۶۱۱ق) بر این بوده که پاره‌ای از آیات در سوره‌های مکی و مدنی مستثنا هستند (همان، ص ۲۷). سیوطی، در تبیین نوع اول در موارد متعددی وجود مستثنیات را اثبات می‌کند و با ذکر نظر علما و سکوت در برابر آن، به‌نظر می‌رسد آن را تأیید می‌کند (سیوطی، ۱۳۸۹ش، ص ۷۰).

یکی از مهم‌ترین تفاسیر تنزیلی که به‌صورت ویژه به مسأله تاریخ‌گذاری قرآن پرداخته، تفسیر معارج التفکر و دقائق التدبّر اثر حبّکه است که در دوران معاصر، از منظری تاریخی و براساس تاریخ نزول قرآن به تفسیر پرداخته و معتقد است که در ۳۲ سوره مکی و ۳ سوره مدنی، آیات مستثنیات وجود دارد. با بررسی کلی آیات مستثنیاتی که حبّکه به وجود آن معتقد است، به‌نظر می‌رسد در برخی موارد

میان دیدگاه او درباره آیات مستثنیات با جدول ترتیب نزول مدّ نظر ایشان، ناهماهنگی و ناسازگاری وجود دارد. این ناسازگاری به‌گونه‌ای است که حبّکه تعدادی از آیات سوره‌های مکی را در جدول ترتیب نزول مدنی برمی‌شمرد؛ اما با بررسی‌های صورت‌گرفته در تفسیر معارج التفکر مشخص شد او در تفسیر سوره به آن تصریح نمی‌کند و در برخی موارد حین تفسیر هم مطلبی مبنی بر تأیید نظر او یافت نمی‌شود. حبّکه بنا بر دلایلی معتقد است که سوره مزمل یک سوره کاملاً مکی نبوده و آیات ۱۰، ۱۱ و ۲۰ این سوره مدنی هستند و بعدها این آیات به این سوره مکی افزوده شده‌اند.

در این مقاله نگارندگان با تتبع در تفسیر معارج التفکر ابتدا به مبانی و روش تفسیری حبّکه و مستثنیات سور مکی براساس ترتیب نزول پرداخته و در ادامه به نقد و ارزیابی دیدگاه وی درباره مستثنیات سوره‌های قرآن کریم به‌ویژه آیات ۱۰، ۱۱ و ۲۰ سوره مزمل پرداخته است. مقاله حاضر درصدد است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

دیدگاه حبّکه در تاریخ‌گذاری آیات مستثنیات سوره مزمل چگونه است؟ چه نقدهایی بر این دیدگاه وارد است؟

۲ پیشینه پژوهش

در حیطه مستثنیات و نقد یا تأیید این ادعا در تألیفات علوم قرآنی ذیل موضوع مکی و مدنی مطلب‌هایی می‌توان یافت. معرفت در فهرست ترتیبی سوره‌های قرآن آیات مستثنیات را معین کرده و مواردی را به نقد کشیده است.

فائز (۱۳۹۰) در مقاله «بررسی نظریه آیات مستثنیات سور مکی و مدنی» دلائل وجود آیات مستثنیات را بررسی و نقد کرده است. حیدری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «عوامل پیدایش آیات مستثنیات» به بیان علل ظهور آیات مستثنیات ازجمله: خلط میان معنای لغوی و اصطلاحی برخی کلمات، سبب نزول جعلی، تفسیر نادرست شماری از قسمت‌های آیات و خلط بین معیارهای شناخت

مکی و مدنی بودن آیات پرداخته‌اند. غروی (۱۳۹۶) در مقاله «تاریخ‌گذاری آیات سورۀ مزمل» به بررسی روایات و گزارش‌های مفسران دربارهٔ این سوره پرداخته است. پژوهشی به‌شکل خاص دربارهٔ مستثنیات سورۀ مزمل صورت نگرفته و همچنین تحقیق مستقلی دربارهٔ بررسی آیات مستثنیات از نظر حَبَنَکِه انجام نشده است.

در این مقاله با روش تحلیل انتقادی دیدگاه حَبَنَکِه در رابطه با آیات مستثنیات سورۀ مزمل بررسی و تحلیل شده و درنهایت ضمن مباحثی انسجام یافته تحت عناوینی از قبیل: روش‌ها و مبانی تفسیری حَبَنَکِه، ترتیب سور مکی از نظر حَبَنَکِه، دلایل وی بر وجود آیات مستثنیات، دیدگاه حَبَنَکِه در خصوص مدنی‌بودن آیات ۱۰، ۱۱ و ۲۰ سورۀ مزمل و نقد این دیدگاه پرداخته می‌شود.

۳ آیات مستثنیات

دانش وجود آیات مدنی در سور مکی و آیات مکی در سور مدنی به‌تدریج در طبقهٔ علوم قرآنی قرار گرفت، درحالی‌که براساس روایات، سابقهٔ آن به زمان آغازین اسلام می‌رسد، این دسته از آیات با گذر زمان به آیات مستثنیات، مشهور شدند.

معرفت، وجود آیات استثنا را انکار کرده و معتقد است بیشتر کسانی که وجود این آیات را باور دارند، بدون استناد به نصّ صحیح و از روی گمان یا اجتهاد، یا اعتماد بر نقل ضعیف به این دیدگاه گرایش یافته‌اند (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۶۹). از این جهت وی برای اثبات این ادعا، همهٔ آنچه را که راجع به این آیات رسیده، گردآوری و به‌اجمال ثابت کرده که هیچ کدام از این موارد مستثنا نیست (همان، ص ۲۳۷-۱۷۰). افزون بر مصداق‌پژوهی، معرفت دو دلیل نظری نیز برای رأی خود مطرح می‌کند: نخست اینکه به‌صورت طبیعی آیات بر طبق ترتیب نزول پشت‌سرهم سازمان‌دهی می‌شدند، دیگر اینکه رهاسازی آیه‌ای مکی و تأخیر در ثبت آن تا نزول سورۀ مدنی مورد نظر را امری غریب و خارج از روش معمول می‌داند (همان). در حقیقت مسلمانان اولیه،

آیات و سوره‌ها را از رسول خدا(ص) فرا می‌گرفتند. به‌دلیل عدم حضور مستمر تمامی صحابه در محضر ایشان، بسیاری از آنان پس از فراگیری یک سورۀ مکی، آن را به همان ترتیب اولیه، کامل و مختوم تلقی می‌کردند. از طرفی روایاتی وجود ندارد که رسول خدا اعلام کند بعداً می‌خواهد در بطن آیات مکی، آیات مدنی قرار دهد. در پی آن، با عزیمت صحابه به قلمروهای جغرافیایی و قبایل خود، اطلاع‌رسانی پیرامون تغییرات احتمالی در ساختار سوره پس از تثبیت اولیه، قاعدتاً غیرممکن می‌گردید. مشاهدهٔ عدم وجود هرگونه اختلاف نظر در میان صحابه پس از رحلت رسول خدا(ص) در خصوص چگونگی ترکیب یک سوره و ترتیب آیاتش، استنتاج می‌کند که تغییری در ترتیب سور، قاعدتاً نباید به‌وقوع پیوسته باشد. اگرچه این احتمال مطرح است که آیات نهایی توسط رسول خدا(ص) در موضعی مقرر شده باشند و این توقیفی بودن به هر حال سیاق کلی سوره را مختل نمی‌سازد؛ اما اشکال اساسی مبنی بر احتمال وقوع اختلاف در میان مسلمانان پس از وفات رسول در خصوص ترتیب آیات هر سوره و همچنین مواردی که احتمال استثنا در آن‌ها وجود دارد، به قوّت خود باقی است.

نکونام نیز از کسانی است که وجود مستثنیات را نپذیرفته است (نکونام، ۱۳۸۰ش، ص ۱۰۳). وی در حین بحث از مبانی تاریخ‌گذاری قرآن، معتقد است که واحدهای نزول نزد پیامبر(ص) به‌همان صورت طبیعی و تاریخی که نزول می‌یافتند، منظم شده و آن حضرت هیچ واحدی را برعکس ترتیبی که نازل شده بود، جایگزین نمی‌کردند (همان: ۸۵). برخی از دلایل ایشان عبارت‌اند از: نزول بسمله به نشانهٔ جداسازی سوره‌ها، بیهوده‌بودن جای‌گذاری برخلاف نزول، مشکل‌زا بودن جای‌گذاری خلاف نزول، موافق نزول‌بودن ترتیب مصحف امام علی(ع) (همان: ۱۰۳). علامه طباطبایی نیز اغلب در ابتدای تفسیر سوره یا در اوّلین بحث روایی هر سوره، معمولاً نظرات دربارهٔ آیات مستثنا را در آن سوره نقد می‌کند (ن.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۶۵؛ ج ۸، ص ۱۴؛

بفهماند، پس به کوچک‌ترین چیزهایی که از نباتات می‌شناسند، مثال زد (حَبَّكِهِ، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۷۱۸). حَبَّكِهِ لفظ و معنای قرآن را وحیانی و از ناحیه خداوند می‌داند، همچنین به امکان فهم و جواز تفسیر قرآن قائل است و آن را از هرگونه تحریف، مصون می‌داند. وجود بطن در قرآن را انکار نمی‌کند و برای سیاق نقش مهمی در دستیابی به دلالت‌های الفاظ و رسیدن به مقصود الهی قائل است. در تفسیر قرآن، قول صحابه و تابعین را حجت می‌داند و به عدالت همه صحابه نیز اعتقاد دارد (همان، ج ۲، ص ۱۰۳؛ ج ۳، ص ۵۵۴).

۶ ترتیب سور مکی از نظر حَبَّكِهِ

حَبَّكِهِ جدول ترتیب نزول مدّ نظر خود را این‌گونه تبیین می‌کند: ترتیب نزول قرآن با نظر به ترتیب نزول سور نزد علمای تنزیل شناخته می‌شود و در یک سوره ترتیب نزول آیات مطابق ترتیب آیات آن است، مگر آنکه نصی برخلاف آن درباره یک یا چند آیه وجود داشته باشد (همان، ص ۱۵۳). او جدول سور را طبق ترتیب نزول و براساس مصحف قاری مصری شیخ محمدعلی خلف الحسینی که از امّهات کتب قرائات و تفسیر است، تنظیم می‌کند. شایان ذکر است این قاری آیات مستثنیات را ذکر نکرده است.

۷ مستثنیات سور مکی براساس ترتیب نزول و نقد آن

حَبَّكِهِ، مستثنیات را در برخی سوره‌ها پذیرفته و در برخی رد می‌کند. با این حال تمام مستثنیات را براساس مصحف خلف الحسینی در جدولی می‌آورد: با توجه به تفسیر سوره‌ها، او در مستثنیات برخی سوره‌ها با دلایل محکم به ردّ آن‌ها پرداخته و درباره دیگر سوره‌ها سکوت کرده، یعنی آن‌ها را پذیرفته است. در جدول زیر ترتیب نزول سور مکی دارای آیات مستثنیات براساس نظر حَبَّكِهِ آمده است.

ج ۱۰، ص ۶؛ ج ۱۲، ص ۲۲۲) و آن‌ها را ناشی از اجتهاد فرد و خلاف سیاق می‌داند؛ گرچه در برخی موارد آن را با توجه به روایات سبب نزول و سیاق می‌پذیرد، ازجمله آیات ۱۷-۳۳ سوره مکی قلم را به مدنی شبیه‌تر می‌داند تا به مکی. همچنین با وجود اینکه سوره مزمل را مکی می‌داند، آیه ۲۰ آن را مدنی می‌شمارد.

۴ معرفی حَبَّكِهِ الميدانی

عبدالرحمن حَبَّكِهِ الميدانی، در سال ۱۳۴۵ق، در شهر میدان در نزدیکی دمشق به دنیا آمد. پدرش به‌گونه‌ای وی را پرورش داد که جانشین او در علم، دین و مذهب اهل سنت باشد. تألیفات وی نزدیک به سی جلد است. مهم‌ترین اثر وی کتاب «معارج التفكير و دقائق التدبر»، تفسیری تدبیری به‌روش ترتیب نزول با تصریح بر کتاب دیگر وی «قواعد التدبر الأمثل لكتاب الله عزوجل» است. حَبَّكِهِ در این کتاب، ضمن تفسیر آیات به مباحث علوم قرآنی ازجمله؛ مکی و مدنی بودن سور و آیات، ناسخ و منسوخ، حروف مقطعه و اسباب نزول نیز اشاره کرده است.

۵ مبانی و روش تفسیری

حَبَّكِهِ پس از ذکر نصّ سوره به تفاوت قرائات از کتاب‌های مورد اعتمادش نظیر البدور الزاهرة و المیسر فی القراءات العشر اشاره می‌کند سپس روایات شأن نزول سوره را ذکر می‌کند. پس از آن آیات را به موضوعات سلسله‌وار و مرتبط با هم تقسیم می‌کند و در آخر نیز به تدبّر تحلیلی می‌پردازد. او در بحث‌های پایانی خود عنایت ویژه‌ای به صور بلاغی و امثال سور قرآن دارد. برای نمونه از مثال‌هایی که حَبَّكِهِ در کتاب معارج التفكير ذکر کرده این است که می‌گوید: «يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ»، در این آیه لقمان اراده کرده است که به پسرش علم الهی به همه اشیاء و بزرگی قدرتش بر چیزی که بخواهد از هر آنچه که مردم به‌صورت ساده و دشوار می‌بینند،

ترتیبها فی القرآن الکریم	الآیات المدنیه من السوره ان وجدت	رقم سوره بر حسب نزول- اسم سوره
۶۸	مکیه الا آیات، من الآیه ۱۷ الى الآیه ۳۳ و من الآیه ۴۸ الى الآیه ۵۰	۲- القلم
۷۳	مکیه الا آیات ۱۰ و ۱۱ و ۲۰	۳- المزل
۵۳	مکیه الآیه ۳۲	۲۳- النجم
۷۷	مکیه الا آیات ۴۸	۳۳- المرسلات
۵۰	مکیه الا آیات ۳۸	۳۴- ق
۷	مکیه الا آیات من الآیه ۱۶۳ الى الآیه ۱۷۰	۳۹- الاعراف
۳۶	مکیه الا آیات ۴۵	۴۱- یس
۲۵	مکیه الا آیات ۶۸ و ۶۹ و ۷۰	۴۲- الفرقان
۱۹	مکیه الا آیتین ۵۸ و ۷۱	۴۴- مریم
۲۰	مکیه الا آیتین ۱۳۰ و ۱۳۱	۴۵- طه
۵۶	مکیه الا آیتین ۸۱ و ۸۲	۴۶- الواقعه
۲۶	مکیه الا آیات ۱۹۷ و من الآیه ۲۲۴ الى الآخر سوره	۴۷- الشعراء
۲۸	مکیه الا آیات من الآیه ۵۲ الى الآیه ۵۵ و الآیه ۸۵	۴۹- القصص
۱۷	مکیه الا آیات ۲۶ و ۳۲ و ۳۳ و ۵۷ من الآیه ۷۳ الى الآیه ۸۰	۵۰- الاسراء
۱۰	مکیه الا آیات ۴۰ و من الآیه ۹۴ الى الآیه ۹۶	۵۱- یونس
۱۱	مکیه الا آیات ۱۲ و ۱۷ و ۱۱۴	۵۲- هود
۱۲	مکیه الا آیات ۲ و ۳ و ۷	۵۳- یوسف
۱۵	مکیه الا آیات ۸۷	۵۴- الحجر
۶	مکیه الا آیات ۲۰ و ۲۳ و ۹۱ و ۹۳ و ۱۱۴ و ۱۴۱ و ۱۵۳ و ۱۵۲ و ۱۵۱	۵۵- الانعام
۳۱	مکیه الا آیات ۲۷ و ۲۸ و ۲۹	۵۷- لقمان
۳۹	مکیه الا آیات ۵۲ و ۵۳ و ۵۴	۵۹- زمر
۴۰	مکیه الا آیتین ۵۶ و ۵۷	۶۰- غافر
۴۲	مکیه الا آیات ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ و ۲۷	۶۲- الشوری
۴۳	مکیه الا آیتین ۵۴ و ۴۵	۶۳- الزخرف
۴۵	مکیه الا آیات ۱۴	۶۵- جائیه
۴۶	مکیه الا آیات ۱۰ و ۱۵ و ۳۵	۶۶- احقاف
۱۸	مکیه الا آیات ۲۸ و از ۸۳ تا ۱۰۱	۶۹- الکھف
۱۶	مکیه الا آیات ۱۲۶ و ۱۲۷ و ۱۲۸	۷۰- النحل
۱۴	مکیه الا آیتین ۲۸ و ۲۹	۷۲- ابراهیم
۳۲	مکیه الا من الآیه ۱۶ الى الآیه ۲۰	۷۵- السجده

۳۰	مکیه الا الایه ۱۷	۸۴- الروم
۲۹	مکیه الا من الآیه الی الآیه ۱۱	۸۵- العنکبوت

پذیرش این دو آیه در شمار مستثنیات اساساً صحیح نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۱۷۷؛ همان، ج ۱۴، ص ۹۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ص ۹۷؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۴، ص ۲۳۱۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ج ۱۲، ص ۱۶۴). یا در آیهٔ پسین ضمیری وجود دارد که مرجع آن در آیهٔ مستثنا شمرده شده، قرار دارد، مانند آیهٔ ۱۴ سورة جاثیه که ارتباط اساسی با آیات قبل و بعد آن داشته و نمی‌تواند جزء مستثنیات این سورة قرار گیرد (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۹، ص ۱۱۳). او آیهٔ ۳۲ سورة نجم را نیز از مستثنیات می‌داند و می‌گوید: این آیه در مدینه نازل شده است و دلیل آن را این‌گونه تبیین می‌کند که در حقیقت از زمان تاریخ دعوت رسول خدا(ص) رفته‌رفته به دلیل رعایت تدریج در تبیین احکام، ثبت این آیه به تأخیر افتاده و بعدها با توجه به مناسبات عقلی به سورة مکی نجم اضافه شده است (حَبَنَکِه، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۴۴). برخی دیگر از آیات که حَبَنَکِه آن‌ها را از مستثنیات می‌شمرد، دارای واو یا فاء هستند و کاملاً با آیات پیشین یا پسین مرتبط می‌باشند. از جملهٔ این آیات می‌توان به آیات ۴۸-۵۰ سورة قلم و آیهٔ ۳۵ سورة احقاف اشاره کرد.

۸ دلایل حَبَنَکِه بر وجود آیات مستثنیات

حَبَنَکِه وجود آیات مستثنیات را حکیمانه دانسته و نه تنها در آغاز تفسیر برخی از آیات و قبل از ورود به تفسیر آن‌ها، به ترتیب نزول آن بخش از آیات اشاره می‌کند؛ بلکه حکمت قرارگرفتن تعدادی از آیات مکی در سور مدنی و آیات مدنی را در سور مکی نیز تبیین می‌کند. او در کتاب «قواعد التدبر الأمثل» حکمت این کار را در قاعدهٔ دهم چنین تبیین می‌کند: ۱- اقتضای فکری- موضوعی: منظور آن است که هنگام تکمیل دین در زمان نزول، شایسته بود که این آیات مدنی به‌خصوص را در سور مکی قرار دهند. ۲-

با بررسی‌های صورت‌گرفته، دیده شد حَبَنَکِه هنگام تفسیر آیات، برخی از سوره‌ها را کاملاً مکی می‌داند؛ اما در جدول ترتیب نزول خود دیدگاهی خلاف آن را مطرح می‌کند. به‌عنوان نمونه ایشان در ابتدای تفسیر سورةٔ مرسلات به مکی بودن کامل این سورة تصریح می‌کند و در ذیل آیهٔ ۴۸ این سورة می‌نویسد: «روایت شده که تمام آیات این سورة مکی بوده، به‌جز آیهٔ ۴۸ که مدنی است؛ ولی من با توجه به سیاق و سباق می‌گویم مکی است» (حَبَنَکِه، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۶۱۴). در تفسیر سورةٔ طه نیز آن را کاملاً مکی دانسته؛ (همان، ج ۸، ص ۷) اما در جدول ترتیب نزول آیات ۱۳۰ و ۱۳۱ آن را جزء مستثنیات این سورة برشمرده است. همچنین در آغاز تفسیر سورةٔ انعام، تمام آیات آن را مکی می‌داند؛ (همان، ج ۱۱، ص ۱۰۹) اما در جدول ترتیب نزول آیات ۲۰ و ۲۳ و ۹۱ و ۹۳ و ۱۱۴ و ۱۱۵ و ۱۵۳ و ۱۵۲ و ۱۵۱ از این سورة را جز مستثنیات برمی‌شمرد. او در سوره‌های زمر، غافر، زخرف و ابراهیم تنها به مستثنیات سوره اشاره می‌کند؛ اما در این راستا روایت یا استدلال مستحکمی برای مستثنا بودن آیات این سوره‌ها ذکر نکرده است.

بهتر آن بود که حَبَنَکِه از ابتدای تفسیر که جدول ترتیب نزول را براساس مصحف محمدعلی خلف الحسینی تنظیم کرده و در تفسیر خود این مصحف را ملاک قرار داده، تصریح می‌کرد که برخی از این مستثنیات را قبول ندارد و صرفاً به‌صورت ملاک کلی آن را ارائه داده است؛ در این صورت این تصور پیش نمی‌آمد که تناقضی بین دیدگاه ایشان دربارهٔ مستثنیات و جدول ترتیب نزول ارائه داده شده در ابتدای تفسیر وجود دارد.

حَبَنَکِه برخی از آیاتی را که مستثنا برشمرده، یا دارای ضمیری هستند که در آیات پیشین، مرجع آن وجود دارد. مانند آیهٔ ۵۷ سورة اسراء و آیهٔ ۵۸ سورة مریم که ضمائر آن‌ها در ارتباط با آیات قبل بوده و

۱۳۷۲ش، ج ۲۶، ص ۱۳؛ خزرچی، ۱۴۲۹ق، ص ۴۱۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۱۰، ص ۳۳۷۹؛ ثعالبی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۵۵۱). دیگرانی از مفسران معتقدند فقط آیات ۲۰ و ۱۰ در شمار مستثنیات این سوره قرار دارند (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۱۹، ص ۳۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۱۱۳).

۹ بخش‌های سوره مزمل از دیدگاه حَبَنَکِه

حَبَنَکِه معتقد است با توجه به آنچه در آغاز سوره مزمل و برخی از آیات آن آمده است، این سوره سومین سوره مکی است، به استثنای برخی آیات آن که در مدینه نازل شده است. حَبَنَکِه سوره مزمل را به سه درس تقسیم می‌کند:

درس اول: از آیات ۱۱ تا ۱ شامل دستورات رفتاری برای پیامبر(ص) و مؤمنان در تعامل با یکدیگر است.

درس دوم: از آیه ۱۲ تا ۱۹ شامل برخورد با کافران به صورت تهدید موكول به روز قیامت و تهدید بلافصل در دنیا است با تأکید بر اینکه پیام اسلام پیام تذکر است و نه پیام اجباری.

درس سوم: شامل آخرین آیه است و درسی است ضمیمه درس اول سوره؛ زیرا حاوی نسخه‌ای از قاعده فرضیه نماز شب مطابق آنچه در درس اول آمده است، می‌باشد به علاوه احکام آن را ذکر کرده و نیز احکام مرتبط با وعده پادش بزرگ الهی را برای مؤمنانی که برای رضای خدا کار می‌کنند، ذکر کرده است (حَبَنَکِه، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۱۵۷).

۱۰ دیدگاه حَبَنَکِه درباره مدنی بودن آیات ۱۰ و ۱۱ سوره مزمل

حَبَنَکِه در تقسیم‌بندی دروس سوره مزمل آیات ۱۱ تا ۱ جزء درس اول برمی‌شمرد؛ اما هنگامی که به بحث تاریخ‌گذاری این سوره می‌پردازد، آیات ۱۰ و ۱۱ سوره مزمل (وَاضْبِرْ عَلَی مَا یَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِیْلًا وَذَرْنِی وَالْمُکَذِّبِیْنَ اُولِی النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَلِیْلًا) را از مستثنیات آن سوره قلمداد می‌کند. به نظر

اقتضای تربیتی، این اقتضا قائم بر سنت تدریجی است و در آن زمان برای رعایت کردن حال مخاطبان زمان نزول در رساندن احکام دین یا به منظور ارائه تعلیم و مفاهیم و نیز تربیت کردن گروهی از مؤمنان و مسلمانان اولیه، سزاوار این بود که تنزیل آن تا زمان مدنی به تأخیر بیفتد.

از مقتضیات این حکمت تربیتی، به تأخیر انداختن تنزیل بسیاری از فروع احکام تکلیفی و مفاهیم دینی و شرایع، بعد از تأسیس قاعده ایمانی و پس از تأسیس اصول این فروع از فروع احکام و مفاهیم و شرایع بود. از طرفی می‌خواستند که نفوس و گروه‌های اجتماعی را برای این نوع تنزیل آماده کنند. همچنین دولت اسلامی را همراه با اداره آن تکمیل و قدرت آن را بالا ببرند.

این تدبیر خداوند مبنی بر اینکه آیات مکی در سور مدنی و به عکس قرار بگیرند، این را به ما می‌فهماند که همانا اقتضای فکری، از به تأخیر انداختن بیان حکم و تبلیغ آن، برای رعایت حال اقتضای تربیتی‌ای که بر اسلوب تدریج برپا است، ممانعت نمی‌کند (حَبَنَکِه، ۱۴۲۵ق، ص ۱۸۵).

بنابراین با توجه به نظر حَبَنَکِه، در مواردی بنا بر اقتضای حکمت الهی و حال مخاطب ممکن است برخی از آیات یک سوره مکی، مدنی باشد یا بالعکس. به عنوان نمونه او آیات ۱۰ و ۱۱ سوره مزمل را مدنی می‌داند. درباره این سوره برخی مفسران معتقدند تمام آیات آن مکی است و برخی دیگر معتقدند همه مدنی است. عده‌ای دیگر نیز آیات این سوره را مشتمل بر مکی-مدنی می‌دانند (نک: طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱۰، ص ۵۵۱).

برخی از مفسران دیگر نیز در رابطه با مدنی بودن آیات ۱۰ و ۱۱ سوره مزمل را مدنی می‌دانند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۳۵؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵ق، ج ۴، ص ۴۵۸؛ علوان، ۱۴۲۷ق، ج ۲۹، ص ۷۸). عده‌ای دیگر فقط در مدنی بودن آیه ۲۰ این سوره با حَبَنَکِه توافق نظر دارند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۹، ص ۷۹؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص ۳۸۷، طبرسی،

سوره، خودسازی کرده بود، نیاز نداشت (این آیات) در آن روز بر وی نازل شود؛ اما راه و روش مبلغان پس از او باید تمام عناصر آن را به صورت تمام و کمال دارا می‌بود. بنابراین حکمت شگرف خداوندی بر این امر تعلق گرفت که نزول این سوره تا مرحله (نزول سوره‌های) مدنی به تأخیر افتد و متن (سوره)، متناسب با مکان و بافت آن نازل شود. بدین ترتیب با این کار، دو هدف تربیتی یا بیشتر محقق شد. به عبارت دیگر لازمه این مرحله از تبلیغ آن است که محتوای این راه و روش عملی شود؛ ولی حضرت رسول (ص) پیش از آنکه از وی خواسته شود، به موارد مطرح شده در این سوره جامعه عمل پوشانده بود و در این مرحله به نزول آن نیازی نداشت. اگر ایشان چنین نکرده بودند، این گفتارِ سوره مزمل در شأن او نازل می‌شد. این در حالی است که مبلغان دین الهی، پس از وی به این آیات نیاز داشتند. نهایت امر آنکه خطاب به پیامبر، خطاب به اُمّت ایشان بوده و به ویژگی‌های شخصی وی اشاره ندارد» (همان، ج ۱، ص ۱۷۳).

از طرفی حَبَّتْکِه علت مخالفت با مکی بودن آیه ۲۰ سوره مزمل را چنین تبیین کرده است: «تشریعی که در این آیه صورت گرفته، مناسب آیات مدنی است، نه آیات مکی؛ مثل پرداخت زکات، حکم به نماز. همچنین اشاره به جهاد و قتال فی سبیل الله که در آیه ذکر شده در مدینه تحقق یافته است، نه در مکه» (همان، ج ۱، ص ۱۹۴).

۱۱ دیدگاه حَبَّتْکِه در خصوص مدنی بودن آیه ۲۰ سوره مزمل

حَبَّتْکِه معتقد است آیه آخر سوره مزمل با تأخیر ۱۰ سال، بعد از نزول اولین آیات این سوره نازل شد و تخفیف تکلیف اول آن است در آیات ابتدایی این سوره به وجوب نماز شب و میزان خواندن قرآن در شب پرداخته و ده سال بعد در آخرین آیه نسبت به آنها تخفیف داده است. این مسأله را

می‌رسد این تقسیم‌بندی، گفته‌های او را درباره مستثنیات سوره مزمل نقض می‌کند. به طوری که نتوانسته میان دروس این سوره و مستثنیات آن ارتباط درستی برقرار کند و نسبت به این ارتباط بی‌توجه بوده است.

او می‌گوید که آیات ۱۰ و ۱۱ هیچ‌گونه ارتباطی با آیات پسین و پیشین خود ندارند و با استناد به روایات معتقد است حدود ۱۰ سال بعد، این آیات در مدینه نازل شده است (همان، ج ۱، ص ۱۷۳).

در حالی که این استناد و سخن او محل اشکال است. چگونه امکان دارد که پیامبر اکرم (ص) سوره را به اتمام نرسانده و سال‌ها بگذرد و بعد آیات دیگری را در آن جای دهد. از طرفی آیات ۱۰ و ۱۱ از نظر معنا به مدینه اختصاص ندارد و با جو مکه سازگارتر است؛ زیرا از لحن تند برخوردار بوده و رسول (ص) را به صبر در برابر تکذیب‌کنندگان دعوت کرده است. به عبارتی در این آیات هیچ دلیلی بر مدنی بودن آنها وجود ندارد.

حَبَّتْکِه در بیان علت مدنی بودن آیات یاد شده موارد زیر را مطرح می‌کند:

۱۰/۱ دلیل روایی

حَبَّتْکِه، در ذیل آیات ۱۰ و ۱۱ با استناد به روایتی از ابن عباس و قتاده بیان می‌کند که این دو آیه از سوره مزمل در مدینه نازل شده‌اند (حَبَّتْکِه، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۱۵۱).

۱۰/۲ خطاب آیه

حَبَّتْکِه معتقد است این دو آیه خطاب رسول (ص) به تمام دعوت‌کنندگان از اُمّت آن حضرت است. به عبارتی رسول (ص) از آنها می‌خواهد که اگر دعوت دعوت‌کنندگان را برخی افراد اُمّت تکذیب کردند، به طرزی نیکو آنها را ترک کنند و بزرگانشان را به پروردگارشان بسپارند (همان، ج ۱، ص ۱۷۲).

۱۰/۳ دلیل عقلی

حَبَّتْکِه معتقد است: «رسول (ص) که به هنگام نزول سوره مزمل، متناسب با موارد مطرح‌شده در این

ارتباط ادبی با کلام قبل و بعد خود نداشته باشد و در این صورت احتمال دارد از مستثنیات باشد. در-حالی که آیه ۱۱ و ۱۰، هر دو با واو عطف بر فاء در عبارت «فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا» عطف شده است.

در آیه ۱۰ سوره مزمل عبارت "وَ اصْبِرْ عَلَى..." و آیه ۱۱ همین سوره وَ ذَرْنِي... عطف است بر مدخول فاء در جمله فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا، خداوند از پیامبر می‌خواهد که او را وکیل بگیرد و لازمه وکیل گرفتن خداوند این است که بر آنچه مشرکان می‌گویند و با آن پیامبر(ص) را اذیت نموده و به اموری از قبیل کهنات، شاعری و جنون متهم نموده صبر کند. مراد از عبارت هَجْرًا جَمِيلًا آن‌گونه که از سیاق برمی‌آید این است که با آنان به اخلاق پسندیده معامله کرده و به خیرخواهی به‌سوی خداوند دعوتشان کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۶۷). اغلب مفسران، آیه ۱۱ و ۱۰ را عطف به فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا می‌دانند و همین امر سبب شده ارتباط کامل دو آیه با آیه ۹ اثبات شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۶۷؛ ملکی میانجی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۹، ص ۱۴۳؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ص ۲۹، ج ۲۵۰؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۱۰، ص ۲۶۲؛ خطیب، ۱۴۲۴ق، ج ۱۵، ص ۱۲۵۹؛ طنطاوی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۱۶۰، قرشی بنایی، ۱۳۷۵ش، ج ۱۱، ص ۴۰۶).

به عبارتی در این آیات جملات و عبارات در سه آیه ۱۱ و ۱۰ سوره مزمل با حروف عطف به یکدیگر مرتبط و متصل شده‌اند. اثبات ارتباط لفظی این سه آیه سبب شده که دیدگاه حَبَّتْکَ مَبْنِی بر مدنی بودن آیات ۱۱ و ۱۰ سوره مزمل با توجه به ارتباط لفظی این دو آیه با آیه ۹ همین سوره، پذیرفته نشود و بنابراین نمی‌توان آن را در شمار مستثنیات سوره مزمل قلمداد کرد.

در خصوص آیه ۲۰ نیز علاوه بر پیوستگی معنایی آن با آیات ابتدایی سوره، این آیه ارتباط لفظی واضحی با آیات قبل دارد، بدین‌ترتیب که ضمائر خطاب کاف در عباراتی مانند إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ و عبارت طَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ در آیه ۲۰ به پیامبر(ص) بازمی‌گردد که در ابتدای سوره از ایشان با عنوان يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ، یاد شده است. طبرسی دلیل

دانشمندان مسلمان نسخ نامیده‌اند (همان، ج ۱، ص ۱۸۷). همچنین حَبَّتْکَ برای اثبات عقیده خود در رابطه با مستثنابودن آیه ۲۰ سوره مزمل به روایاتی که منقول از ابن‌عباس و عایشه است، استناد می‌کند. طبری از سعیدبن جبیر روایت کرده است: «بعد از نزول آیه یا ایها المزمّل پیامبر(ص) ده سال شب‌ها برای نماز به پا می‌خواست؛ آن‌طوری که خداوند فرمان داده بود و بر این حالت باقی ماند و عده‌ای از اصحاب نیز با او قیام می‌کردند. آن‌گاه خداوند بعد از ده سال به ایشان تخفیف داد و آیه «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى...» را بر ایشان نازل کرد» (حَبَّتْکَ، ۴۲۰ق، ج ۱، ص ۱۵۵). از عایشه روایت شده است که رسول خدا(ص) آنچه را که در اول سوره مزمل آمده بود؛ ابتدا در شانزده ماه انجام داد و در روایتی دیگر بعد از یک سال آخرین آیه سوره نازل شد (همان، ص ۱۵۶).

حَبَّتْکَ همچنین قول برخی از مفسران را نیز که پیش از او بر این عقیده بوده‌اند، شاهد می‌آورد. ثعلبی در قرن پنجم گویا نخستین بار به این مسأله به‌صراحت اشاره کرده است: «این سوره غیر از آیه آخر آن، مکی است. ابو‌عبدالله جدلی گوید: از عایشه سؤال کردم روانداز رسول خدا(ص) چه بود؟ گفت رواندازی بود به‌طول چهارده ذراع که من در زیر نصفی از آن می‌خوابیدم و پیغمبر(ص) برروی نصف دیگرش نماز می‌خواند. پرسیدم: جنس آن چه بود؟ گفت به‌خدا سوگند نه خز بود و نه پوست مرعز و نه ابریشم و نه پشم، رویه آن از مو و آستر آن از کرک بود» (ثعلبی، ۴۲۲ق، ج ۱۰، ص ۵۹).

۱۲ نقد دیدگاه حَبَّتْکَ

اشکال‌های متعددی بر نظر حَبَّتْکَ مَبْنِی بر مدنی بودن آیات ۱۰، ۱۱ و ۲۰ سوره مزمل وارد شده است.

۱۲/۱ کم‌توجهی به ظرافت‌های ادبی

حَبَّتْکَ به ظرافت‌های ادبی موجود در آیات ۱۰ و ۱۱ سوره مزمل توجه نکرده است. به‌نظر می‌رسد کلام زمانی می‌تواند قابلیت نزول مستقل داشته باشد که

براساس تفسیر ساختاری، سوره مزمل از سه گفتار تشکیل شده است. خداوند در گفتار نخست از آیات ۱ تا ۱۴ از پیامبر(ص) می‌خواهد با جدیت بیشتری به شب‌زنده‌داری و عبادت بپردازد و با توکل بر خدا، سخنان ناروای مشرکان را تحمل کند. همچنین در گفتار دوم از آیات ۱۵ تا ۱۹ خداوند به مشرکان مکه هشدار می‌دهد که اگر با پیغمبر(ص) مخالفت کنند، به سرنوشت ذلت‌بار فرعون دچار خواهند شد و سرانجام به عذاب بزرگ روز قیامت گرفتار می‌شوند. گفتار سوم که مربوط به آیه ۲۰ سوره مزمل است به آماده‌سازی مؤمنان برای همراهی با رسول خدا(ص) اختصاص دارد (خامه‌گر، ۱۳۹۳ش، ص ۱۲۴).

نقد دیگر بر حَبَّکَ آن که در سوره‌های مکی، احکام بسیاری تشریع شده مانند آیات ۱۴۶-۱۴۱ سوره انعام که در زمینه بیان حکم شرعی ثمرات انعام و حلال و حرام آن است. در آیات سوره اسراء نیز احکام زیادی به‌طور اختصار تشریع شده که بعدها در آیات مدنی مفصل شرح داده شده‌اند؛ مانند حکم زنا، حکم قتل نفس، حکم پرداخت زکات مال (اسراء/۲۶ و ۳۸-۳۱).

از طرف دیگر در سوره‌های اعراف و مریم که مکی‌اند، به فریضه نماز و زکات اشاره شده است. ابن‌کثیر در این رابطه می‌نویسد: آیه عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ (مزمل/۲۰) همه سوره، مکی است و هنوز قتال تشریع نشده بود. بنابراین این آیه از بزرگ‌ترین دلایل نبوت است؛ زیرا که مشتمل بر اخبار مربوط به آینده است. پس خداوند فرمود: «فَأَقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ» (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۸، ص ۲۰۷).

ابن‌کثیر درباره زکات که مخالفان به دلیل وجوب زکات در مدینه، آیه را مدنی می‌دانند، می‌نویسد: «آیه وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ» به معنای اقامه نماز واجب و پرداخت زکات مفروضه است که این خود دلالت دارد که وجوب نماز در مکه صورت گرفته، هرچند حد نصاب‌ها در مدینه مشخص شده است»

را ترس پیامبر اکرم(ص) از بار مسؤولیت وحی در آغاز بعثت و پیچیدن خود در لباس بیان داشته است (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱۰، ص ۳۵۸).

به نظر می‌رسد انسجام لفظی و معنایی که میان آیات سوره مزمل برقرار است، نشان نزول دفعی همه آیات این سوره است. ایجاد وقفه، آن هم فاصله نزولی چندین ساله میان نزول برخی آیات این سوره با آیات دیگر آن، سبب نقصان در محتوا و پیام اساسی سوره می‌شود و پیام اصلی سوره برای تبیین وظایف پیامبر(ص) و مؤمنان برای پیشبرد امر رسالت و تبلیغ دین ناتمام می‌ماند.

۱۲،۲ نادیده گرفتن انسجام محتوایی

نقد دیگر بر حَبَّکَ در رابطه با مدنی‌بودن آیه ۲۰ سوره مزمل، توجه نکردن به انسجام محتوایی موجود در تمام آیات این سوره است. برخی مفسران تصریح کرده‌اند با تفکر در سوره‌های قرآن و آیات موجود در سوره می‌توان دریافت که نوعی هماهنگی بین آیات هر سوره از قرآن وجود دارد که انسجام و هدفمندی را در سوره نشان می‌دهد. این هماهنگی نشان می‌دهد که هر سوره براساس هدف خاصی نازل شده که تا این هدف کامل نشود، سوره پایان نمی‌پذیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۶).

همچنین در اغلب جداول ترتیب نزول، سوره مزمل، سومین یا چهارمین سوره نازل شده است که در سال آغاز بعثت بر پیغمبر(ص) نازل شده است. پیام اساسی این سوره توضیح وظایف رسول(ص) و مؤمنان و پیشبرد اهداف رسالت و ایجاد زمینه برای موفقیت پیامبر(ص) در امر تبلیغ دین بوده است.

در نظر عده‌ای از مفسران سوره مزمل به سه قسمت تقسیم شده است. با وجود اختلاف در تقسیم‌بندی اجزای این سوره، آیات ۱۱ و ۱۰ در دسته اول قرار دارند و پیوسته با قبل شمرده شده‌اند (طوسی، ۱۳۸۹ق، ج ۱۰، ص ۱۶۵؛ ثقفی، ۱۳۹۸ق، ج ۵، ص ۲۹۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، قرشی بنابی، ۱۳۷۵ش، ج ۱۱، ص ۴۰۵؛ ملکی میانجی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۹، ص ۴۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۷، ص ۷۴۸).

از برخی روایات را برگزیده و آن را جایگزین قرینه سیاق کرده است.

نکته دیگر که حائز اهمیت است، اینکه حَبَّتْکِه، چون جهاد با نفس را مقدم بر جهاد با دیگران می‌داند؛ خطاب آیات ۱۱۰ را خطاب رسول خدا(ص) به تمام مبلغان دینی پس از ایشان تلقی می‌کند، حال آنکه دیگر مفسران معتقدند خطاب هر دو آیه به پیامبر(ص) است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۹، ص ۸۵؛ طوسی، ۱۳۸۹ق، ج ۱۰، ص ۱۶۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۸، ص ۲۶۷؛ کاشانی، ۱۳۶۳ش، ج ۱۰، ص ۵۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۲ق، ج ۲۰، ص ۶۷؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۶، ص ۳۷۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۹، ص ۲۵۱؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۷، ص ۴۵۰؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۱۳، ص ۲۵۳؛ صابونی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۴۴۳؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵ق، ج ۴، ص ۴۶۷؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۲۲۱).

با توجه به خطاب در آیه اول سورة مزمل، می‌توان خطاب را در آیات ۱۱۰ هم خطاب خداوند به پیامبر(ص) دانست. خداوند در این آیات از ایشان می‌خواهد که در قبال افتراات و سخنان ناروایی که بت پرستان درباره پیامبر(ص) می‌گویند و او را ساحر، شاعر و کاهن خوانده و آیات قرآنی را اساطیر و افسانه می‌دانند، صبر پیشه کند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۷، ص ۱۵۹).

بنابراین دلیل خطاب شخصیت پیامبر اکرم(ص) این بوده که ایشان هم حیثیت تبلیغی و آگاه کردن مردم از معارف و احکام شریعت را دارند و هم حیثیت ولایت بر جامعه را بر عهده دارند. همچنین در آیه ۱۱ نیز خداوند از پیامبر اکرم(ص) می‌خواهد، تا با آنان با حسن خلق معامله کرده و به خیرخواهی به سوی حق دعوتشان کند و با گفته‌های آنان، مقابله به مثل نکند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۶۸).

به عبارتی حَبَّتْکِه در تفسیر خود برای سیاق نقش مهمی در دستیابی به مدالیل الفاظ و رسیدن به مراد الهی قائل است؛ اما در آیات ۱۱، ۱۰ و ۲۰ این سورة

(همان). به همین منظور نمی‌توان تشریع احکام در برخی آیات و سوره‌های قرآن را دلیل به مدنی بودن آن آیه دانست؛ این امر در رابطه با آیه ۲۰ سورة مزمل نیز صدق می‌کند.

۱۲،۳ کم توجهی به سیاق

حَبَّتْکِه از سیاق به عنوان مهم‌ترین مبانی تفسیری یاد می‌کند و اهمیت ویژه‌ای در تفسیر برای آن قائل است. او در برخی موارد به سیاق برخی از آیات اشاره کرده است؛ اما در سورة مزمل بهره‌مندی از این مبانی تفسیری چندان مشهود نیست. او در تفسیر آیه ۹ سورة مزمل ذیل عبارت فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا می‌نویسد:

کسی که در درس اول (آیات ۱-۱۱) سورة مزمل تأمل کند، میزان توجه به عباداتی را مشاهده می‌کند که مؤمن را به پروردگارش پیوند می‌دهد و او را برای انجام فریضه جهاد با نفس آماده می‌کند. جهاد با خود، عملی است که مقدم بر انجام وظیفه جهاد با دیگران است. پس از جهاد با نفس و انجام عبادات، نوبت امر به اتخاذ فضیلت صبر در برابر آنچه کافران می‌گویند، می‌رسد و خداوند می‌فرماید: «وَأَصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا* وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ اُولِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَلِيلًا» (حَبَّتْکِه، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۱۷۱).

به نظر می‌رسد این گونه تفسیر حَبَّتْکِه از آیه ۹ سورة مزمل، به انسجام و ارتباط عمیق این آیه با آیه ۱۰ این سورة اشاره دارد؛ زیرا این دو آیه را با هم تفسیر کرده است و در سیاق مرتبط با یکدیگر دانسته است؛ حال آنکه عقیده وی مبنی بر قراردادن آیه ۱۰ در شمار مستثنیات، خود نوعی تناقض در تفسیر و دیدگاه وی را متذکر می‌شود. به دیگر سخن مفسر هنگام تفسیر آیات، خود را ملزم به رعایت تدبیر، تفکر و توجه به قرائن سیاق آیات دانسته؛ اما درجایی دیگر دیدگاهی متضاد با آن داشته و همان آیات را مستثنا شمرده است. در حقیقت حَبَّتْکِه با وجود نداشتن استدلال محکم و دلایل متقن علمی مبنی بر مستثنا بودن آیات ۱۱ و ۱۰ سورة مزمل، تبعیت

روحش در آرزوی نجات از دست کسانی که این سخنان زیان‌بار را به زبان می‌آوردند، متأثر شد، پس خداوند او را امر کرد که بر آن شکبیا باشد» (حَبَّتْکِه، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۳۶۹).

این مفسر معتقد است آیه ۱۰ سوره مزمل که جزء سوره‌های آغازین نازل شده بر پیامبر (ص) بوده، مدنی است و بیان می‌کند چون پیامبر به صبر آراسته است، لازم نیست که به او گفته شود صبر پیشه کند؛ اما در سوره طور که از نظر ترتیب نزول هفتاد و ششمین سوره است و سال‌ها بعد نازل شده است، در تفسیر آیه ۴۸ این سوره «وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا...» معتقد است که خداوند به رسول اکرم (ص) دستور می‌دهد که صبر پیشه کند.

در نقد دیدگاه حَبَّتْکِه نویسندگان این پژوهش معتقدند عاقلانه نیست که خداوند در سوره‌های ابتدای نزول، پیامبر (ص) را به صبر امر نکند؛ چون ایشان به این صفت آراسته است؛ ولی مدت‌ها بگذرد و بعد از چند سال خداوند، رسولش را به صبر فرمان دهد، گویی که بعد از مدت‌ها ایشان نعوذبالله در اتصاف به این مکرمت اخلاقی نقصان پیدا کرده‌اند.

۱۲/۵ کم‌دقتی در نقد روایات از حیث

گزارش‌های تاریخی

در قرن دوم در تفسیر مقاتل بن سلیمان و در قرن سوم تفسیر قمی و در قرن چهارم سمرقندی که از نظر زمانی بر تفسیر ثعلبی مقدم هستند، جملگی آیات سوره مزمل را مکی دانسته و آیه آخر این سوره را باصراحت مکی می‌دانند و فقط به تدریجی بودن نزول سوره و فاصله یک‌ساله بین نزول نخستین و آخرین آیه سوره اشاره شده است (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۵۰۹؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۴، ص ۴۷۳؛ قمی، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۳۹۲). این همه نشان از ضعف متنی روایاتی دارد که پیش از این ذکر شد و محتوای این نوع احادیث با گزارش‌های تاریخی در تعارض است.

به ارتباط این آیات با جملات و عبارات قبل از آن، توجه لازم را نداشته است.

۱۲/۴ وجود تناقض

تناقض‌هایی در سخنان حَبَّتْکِه وجود دارد که قابل چشم‌پوشی نیست و با توجه به آن می‌توان دریافت که مفسر در اغلب موارد در رابطه با وجود مستثنیات ذوق و سلیقه خود را در تفسیر این آیات دخیل کرده است.

صبر یک خصوصیت برجسته رسول اکرم (ص) است. خداوند از اوایل بعثت به پیامبر (ص) فرمان صبر داده است. به عنوان نمونه در سوره قلم که قبل از سوره مزمل نازل شد، خداوند خطاب به رسول (ص) می‌فرماید: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ...» (قلم/۴۸) پس از همان قدم اول، خداوند به پیغمبر دستور می‌دهد که صبر پیشه کند.

حَبَّتْکِه در سوره‌های ابتدایی نازل شده از جمله قلم و مزمل آیاتی را که واژه صبر در آن آمده، این گونه تفسیر کرده که پیامبر به صبر آراسته بوده، پس دیگر نیازی نداشته که خداوند او را به صبر سفارش کند؛ او در سوره قلم (۴۸) صبر را خطاب به همه دعوت‌کنندگان به سوی خدا پس از پیامبر (ص) دانسته و همچنین در سوره مزمل (۱۰) صبر را خطاب رسول (ص) به تمام دعوت‌کنندگان از امت آن حضرت می‌داند. این در حالی است که حَبَّتْکِه در برخی از سوره‌های قرآن از جمله طه و طور که سال‌های بعد بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده، امر به صبر را خطاب به خود آن حضرت می‌داند.

در سوره طه خداوند می‌فرماید: «فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ» (طه/۱۳۰).

حَبَّتْکِه در تفسیر این آیه می‌نویسد: «این عبارت خطاب به رسول خدا (ص) و بیان‌گر آن بود که مشرکان بزرگ مکه به پخش سخنان تبلیغاتی علیه رسول (ص) و ضد رسالت او و علیه قرآن شروع کردند. این سخنان، پیامبر (ص) را اندوهگین ساخت.

۱۳ نتیجه‌گیری

حَبَّكِهِ از مفسران معاصر اهل سنت است که قرآن را به ترتیب نزول تفسیر کرده و ملاک او در تنظیم ترتیب نزول سور و ذکر مستثنیات، مصحف محمدعلی خلف الحسینی است.

حَبَّكِهِ برخی از سوره‌ها را کاملاً مکی می‌داند؛ اما در جدول ترتیب نزول خود دیدگاهی خلاف آن مطرح می‌کند. به‌عنوان نمونه ایشان در ابتدای تفسیر سورهٔ مرسلات به مکی بودن کامل این سوره تصریح می‌کند؛ اما در جدول ترتیب نزول آیهٔ ۴۸ همین سوره را مدنی شمرده است.

برخی آیات از جمله آیات ۴۸-۵۰ سورهٔ قلم و آیهٔ ۳۵ سورهٔ احقاف که حَبَّكِهِ آن‌ها را از مستثنیات برمی‌شمرد، دارای واو یا فاء عطف هستند که در آیات پیشین یا پسین مرجع آن وجود دارد و چنانچه این آیات از جای دیگر منتقل شده باشد، باید نزولی مستقل برای آن در نظر گرفته شود و این امر با قواعد بلاغت کلام و نحو ناسازگار است. او در رابطه با وجود مستثنیات در برخی سوره‌ها، تنها به‌دلیل اعتماد به قول یکی از صحابه یا تابعین چنین حکمی کرده است و حتی گاهی این نظر او برخلاف قول مشهور است.

حَبَّكِهِ قرارگرفتن تعدادی از آیات مکی در سور مدنی و آیات مدنی را در سور مکی، حکیمانه دانسته و معتقد است حکمت این کار اقتضای فکری-موضوعی و تربیتی است. در آن زمان برای رعایت حال مخاطبان زمان نزول در رساندن احکام دین یا به‌منظور ارائهٔ تعالیم و تربیت گروهی از مؤمنان و مسلمانان اولیه، گاه نیازمند تأخیر در نزول برخی آیات تا دورهٔ مدنی بوده است.

حَبَّكِهِ سورهٔ مزمل را مکی و آیات ۱۱، ۱۰ و ۲۰ را مستثنا و مدنی می‌داند. یافته‌ها نشان می‌دهد که به‌دلیل وجود انسجامی که میان آیات ۱۱ و ۱۰ این سوره با آیهٔ قبل آن (آیهٔ ۹) وجود دارد و قرائن موجود در سیاق آیات ۹ و ۱۱، این مفسر رهیافت صحیحی نسبت به آیات مستثنیات در سورهٔ مزمل نداشته و

گفته شده حَبَّكِهِ به روایات منقول از عایشه استناد کرده است، درحالی‌که این روایت معتبر نیست؛ چون عایشه در مدینه همسر رسول (ص) شده و در آغاز بعثت و نزول این آیات، یا هنوز به دنیا نیامده یا کودک خردسالی بوده است؛ چه‌رسد به هم‌بالینی و زندگی مشترک با رسول (ص) (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۲۰، ص ۳۲). به‌همین منظور ابن‌عاشور، روایات منقول از عایشه را که در این مورد آمده است، مضطرب دانسته و به‌دلیل ازدواج ایشان با پیامبر (ص) در مدینه، روایت را صحیح ندانسته و می‌نویسد:

روایات مربوط به عایشه مضطرب است، برخی از این روایات اقتضا می‌کند که تمام سورهٔ مکی و انتشار آن یک سال قبل از آخرین آن، قبل از واجب-بودن نماز نازل شده باشد و این همان است که صاحب‌الاتقان از حاکم نقل کرده است. این بدان معناست که آغاز سوره در مکه نازل شده است. در برخی روایات عایشه می‌گوید: من برای رسول (ص) حصیری می‌گستراندم و ایشان نماز شب می‌خواند. این خبر در میان مردم پخش شد، بنابراین مردم برای اقامهٔ نماز شب جمع شدند. پس پیامبر (ص) با ناراحتی وارد خانه شد و ترسید نماز شب بر ایشان واجب شود. به‌دنبال آن آیهٔ «يَا أَيُّهَا الْمَزْمُلُ قُمْ اللَّيْلَ نازل شد و نماز شب بر ایشان واجب گردید و همه به انجام آن متعهد شدند و هشت ماه بر آن مداومت ورزیدند. بعد از آن خداوند این وظیفهٔ سنگین را از دوش ایشان برداشت و آیهٔ «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَ نِصْفَهُ وَ ثُلُثَهُ...» نازل شد و آن‌ها را به نمازهای واجب بازگرداند و نماز نافلهٔ شب را از ایشان برداشت (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۹، ص ۲۳۶).

مفسر البحر المحيط نیز، به‌خاطر اینکه نزول یا «يَا أَيُّهَا الْمَزْمُلُ» در اوایل بعثت در مکه بوده، درحالی‌که ازدواج عایشه با پیغمبر (ص) در مدینه بوده، روایت یادشده را دروغ آشکار دانسته است (ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۳۱۱).

ردّ عقیده حَبَّكِهِ مبنی بر وجود آیات مستثنا در این سوره است و با توجه به اتصال لفظی و محتوایی آیات، امکان تقطیع و جابه‌جایی بخش‌های مختلف سوره وجود ندارد. حَبَّكِهِ برای تأیید دیدگاه خود در این خصوص، روایاتی را نقل کرده که با گزارش‌های تاریخی و ملاک‌های عقلی و نقلی معتبر ناسازگار است و به نظر می‌رسد حَبَّكِهِ سلیقه شخصی خود را در تفسیر و وجود آیات مستثنا در سوره مزمل دخالت داده است.

ادعای قرارگرفتن این دو آیه در شمار مستثنیات و نزول آن‌ها در مدینه پذیرفته نیست.

نقدهایی که در رابطه با مدنی‌بودن آیات ۲۰ و ۱۱، ۱۰ سوره مزمل بردیدگاه حَبَّكِهِ وارد است، شامل: کم‌توجهی به ظرافت‌های ادبی، نادیده‌گرفتن انسجام محتوایی، کم‌توجهی به قرائن موجود در سیاق، وجود تناقض و کم‌دقتی در نقد روایات از حیث گزارش‌های تاریخی.

از دیگر سو پیوستگی و ارتباط عمیقی که میان محتوا و چینش آیات سوره مزمل وجود دارد، سبب

منابع

- قرآن کریم، (۱۳۷۶)، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران، دارالقرآن الکریم.
- آلوسی، محمود بن عبدالله، (۱۴۱۵ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر، (۱۴۲۰ق)، التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲ق): المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابو حیان، محمد بن یوسف، (۱۴۲۰ق)، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت: دارالفکر.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان، (۱۴۲۳ق)، تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت: دار احیاء التراث.
- ثقفی تهرانی، محمد، (۱۳۹۸ق)، روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، تهران: برهان.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۸ق)، تفسیر الثعالبی المسمی بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، (۱۴۲۲ق)، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حَبَّکَهِ المیدانی، عبدالرحمن حسن، (۱۴۲۰ق)، معارج التفکر و دقائق التدبیر، دمشق: دارالقلم.
- حَبَّکَهِ المیدانی، عبدالرحمن حسن، (۱۴۲۵ق)، قواعد التدبیر الأمثل لکتاب الله عزوجل، دمشق: دارالقلم.
- حسینی همدانی، محمد، (۱۴۰۴ق)، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران: لطفی.
- حیدری مزرعه آخوند، محمد علی، ابراهیم اقبال محمدرضا اشتری رکن آبادی، (۱۳۹۵). عوامل پیدایش آیات مستثنیات. سال ۲۱، شماره ۴، صص ۱۴۲-۱۶۵
- خامه گر، محمد، (۱۳۹۳ق)، تفسیر ساختاری قرآن کریم، قم: آیه نور.
- خزرجی، احمد بن عبدالصمد، (۱۴۲۹ق)، تفسیر الخزرجی المسمی نفس الصباح فی غریب القرآن و ناسخه و منسوخه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خطیب شربینی، محمد بن احمد، (۱۴۲۵ق)، تفسیر الخطیب الشربینی المسمی السراج المنیر، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خطیب، عبدالکریم، (۱۴۲۴ق)، التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت: دارالفکر العربی.
- درویش، محی الدین، (۱۴۱۵ق)، اعراب القرآن الکریم و بیانہ، سوریه: الارشاد.
- زرکشی، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۰ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دارالمعرفه.
- زمخشری، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد، (۱۴۱۶ق)، تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم، بیروت: دارالفکر.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، (۱۳۸۹ش)، الاتقان فی علوم القرآن، تهران: امیرکبیر.
- سید قطب شاذلی، ابراهیم، (۱۴۲۵ق)، فی ظلال القرآن، بیروت: دار الشروق.
- صابونی، محمد علی، (۱۴۲۱ق)، صفوة التفاسیر، بیروت: دارالفکر.

قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴ش)، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران: ناصر خسرو.

قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ش)، *تفسیر القمی*، قم: دارالکتاب.

کاشانی، فتح الله بن شکر الله، (۱۳۶۳ش)، *منهج الصادقین فی إلزام المخالفین*، تهران: کتاب-فروشی اسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۷۱ش)، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الإسلامية.

مکی، مجد، (۱۴۲۵ق)، *التعریف بکتاب معارج التفکر و دقائق التدبر للعلامه عبدالرحمن حَبَّيْکَهِ الميدانی*، دمشق، دارالعلم.

معرفت، محمد هادی، (۱۴۱۵ق)، *التمهید فی علوم القرآن*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

مغنیه، محمد جواد، (۱۴۲۴ق)، *التفسیر الکاشف*، قم: دارالکتاب الإسلامی.

ملکی میانجی، محمد باقر، (۱۴۱۴ق)، *مناهج البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

نکونام، جعفر، (۱۳۸۰ش)، *درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن*، قم: هستی نما.

نحاس، ابو جعفر، (۱۴۱۲ق)، *الناسخ و المنسوخ*، تحقیق سلیمان بن ابراهیم، بیروت: مؤسسه الرساله.

صادق تهرانى، محمد، (۱۴۰۶ق)، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*، قم: فرهنگ اسلامی.

طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ق)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار المعرفه.

طنطاوی، محمد سید، (۱۹۹۷م)، *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*، قاهره: نهضة مصر.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۹ق)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار أحياء التراث العربی.

طیب، عبدالحسین، (۱۳۶۹ش)، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: اسلام.

علوان، عبد الله بن ناصح، (۱۴۲۷ق)، *اعراب القرآن الکریم*، مصر - طنطا: دارالصحابه للتراث.

غروی، علیرضا، (۱۳۹۶). *تاریخ گذاری آیات سورهُ مزمل*. شماره ۳۰، صص ۲۷-۵.

فائز، قاسم، (۱۳۹۰). *بررسی نظریه آیات مستثنیات سور مکی و مدنی*. دوره ۲، شماره ۸، صص ۱۲۷-۱۵۲.

قرشی بنابی، علی اکبر، (۱۳۷۵ش)، *تفسیر أحسن الحديث*، تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر.